

ADALÉKOK ARANY JÁNOS FORRÁSAIHOZ.

I.

Szent László és Toldi Estéje keletkezésének időrendje.

Arany János Szent Lászlójának forrásaival foglalkozott Binder Jenő (Phil. Közl. 24 : 788) és Zlinszky Aladár (Irodalomt. Közl. 11 : 419). Mind a két értekezéshez van egy-egy helyreigazító észrevételem. Binder Jenő igen helyesen a *Dubniczi Krónikát* nevezi meg Arany forrásának, de a krónikát olyan helyről idézi, melyet a költő semmiképen nem használhatott, tudniillik Toldy Ferencz *Analecta Monumenta*-iból. Arany Szent Lászlóját 1853 végén írta, az *Analecta* pedig Toldy Ferencznek egy soha ki nem adott gyűjteménye, melynek első kötetét 1870 és 1873 közt rendezte sajtó alá, de a már kinyomott íveket, nem tudni milyen okból, ismét visszavonta, úgy hogy csak egynehány darab menekült meg a pusztulástól, ezek is címlap és tartalomjegyzék nélkül vannak meg s valóságos könyvészeti ritkaság számba mennek. Ez tehát nem lehetett Arany forrása.

Zlinszky Aladár már sokkal helyesebb nyomon jár, midőn *Podhradczy József: Szent László királyunk és viselt dolgainak históriája* (Buda 1836.) című munkájára utal (I. rész, 83. l.). Ezt már megjelenése idejénél fogva is használhatta Arany. De itt meg más a bökkenő. A legenda tizenegyedik versszakában ezt olvassuk:

»Foglyul esett a vezér is
Atlamos, de gyalázatja
(Nehéz sebben vére elfoly)
Életét meg nem válthatja.«

Arany maga dőlt betűvel szedette Atlamos tatár vezér nevét, mind a Toldi Estéje ötödik énekében, hol tudvalevőleg egyik apród éneкли Laczfí Endre csodás győzelmét, mind pedig kisebb költeményeinek gyűjteményében. Atlamos neve tehát bizonynyal egyike azoknak a történeti támasztékoknak, miket Arany az eposzi hitel kedvéért szokott alkalmazni. Már pedig Podhradczy idézett

művében Atlamos nevét hiába keressük. Ösmerve Arany János pontosságát történeti esetek, de főleg nevek felhasználásában, biztosra vettem, hogy nem Podhradczy Szent Lászlója volt forrása, legalább nem az egyetlen s hogy a tatár vezér nevét is bizonyára valamilyen más helyen olvasta. Levelezését forgatva ott találjuk említve Thúróczy krónikáját, Feszler harmadik részét s valóban mind a két könyvben megvan Laczfi hadjárata Athlamos névvel (Thúróczy III., Küküllei János krónikája VI. fejr.; Feszler III. rész, I. kötet 329. l.), de csak röviden és Szent László nélkül; Szalay László is említi a vezér nevét második kötetében, mely Aranynak annyi anyagot szolgáltatott, csakhogy itt nem találunk egy szót sem a csodás jelenésről, jegyzetben azonban megint csak a Dubniczi krónikát idézi. A Dubniczi krónika már 1826-ban megjelent a Wiener Jahrbücher 34. számában, ezt azonban alig ösmerhette Arany: annál jobban ösmerte a Budai krónikának Podhradczy-féle kiadását (1838), mely jegyzetben egyebek közt bőven idézi a Dubniczi krónikát. Így a 277. lapon Laczfi tatár hadjáratát is Szent László csodás jelenésével együtt, még pedig nem csonkán, mint Podhradczy Szent Lászlójában, hanem teljesen. A hiányzó rész, melyben Athlamos neve is megvan, a következő: »...ubi etiam princeps eorum valde potens, nomine *Othlamus*, secundus post Kanum, qui habebat in uxorem sororem ipsius Kani, vivus captus est, sed postea decollatus; pro cuius redemptione quasi infinitam pecuniam promittebant. Sed Hungari spreverunt, praecaventis futura, vexilla etiam eorum portantes in terram suam, multosque captivos, est spolia multa nimis in auro et argento, curialibus nec non gemmis et vestibis preciosis — — —» (277. l.). Ezek a sorok nem csak az előbb idézett versszakra vonatkoznak, hanem a következőre, a tizenkettedikre is:

»Fel Budára, Laczfi Endre
Számos hadi foglyot indit;
Annyi préda, annyi zászló
Ritka helyen esik mint itt.«

A vers *préda* és *zászló* szavai teljesen összevágznak a krónika *spolia* és *vexilla* szavaival. Hasonlóképen egy lappal előbb (276. l.) a Budai krónika szövegében (a mely különben Küküllei Jánosnak valamilyen változata): »... cum Principe eorum nomine Athlamos... debellarunt... ac multa banderia, et captivos... in Vysegrad transmiserunt.« Hogy Arany János valóban a Podhradczy-féle Budai krónikát használta és nem mást, az kitűnik igen sok idézetből is, melyek műveiben akkortájt nagyon gyakoriak. Különösen a Daliás Idők első dolgozatában (1850—1853. nov.) találunk sok hivatkozást, mely egyenest ebből a kiadásból való. Így a negyedik ének 7. versszakának 1. sora e kiadás 285. lapjára hivatkozik (Dubn. krón.); 18. vsz. 6. sora egyezik a 283. l. 1—2. sorával

(Bud. krón.), és alulról 4. sorával (Dubn. krón.); a 24. vsz. hivatkozik a 286. l. 12—18. sorára (Dubn. krón.) . . . stb.; de legmeggyőzőbb Arany jegyzete ugyanez ének 13. versszakához: »Lajos adománylevele Laczfí István részére Dubnitzi krónika.« A hely azonban, melyre hivatkozik (284. lap 13. sor felülről) már nem a Dubn. krónika szövege, hanem a közvetlen utána idézett adománylevélből való, az idézőjelek, melyek a két szöveget elválasztják, elkerülték figyelmét. Minthogy a Dubn. krón. Podhradczky kiadásában pusztán jegyzetek a Budai krónikához, természetes, hogy Arany ebből is sokat vett s ezt mind a Daliás Időknek, mind a teljes Toldi Szerelmének számos helye s magának a költőnek is több hivatkozása bizonyítja.

Mindennél sokkal érdekesebb azonban az a körülmény, s ez úgy látszik eddig kikerülte a Szent László legendájával foglalkozók figyelmét, hogy Arany már előbb is feldolgozta, még pedig a Daliás Idők első dolgozatában. A hatodik énekben ugyanis Toldi Miklós azon töri a fejét:

»Mit tehetne, vajjon, addig is vitézül
Míg az olasz ellen a király felkészül,«

útnak indul, Kolozsvárra ér, ott megcseréli ruháját, fegyverét s aztán Laczfí Endre székely táborát keresi fel Moldovában:

»Megpróbálta karját a tatárok ellen,
Mivelhogy régóta hever a hüvelyben.¹
Ekkor esett az, hogy a tatárok kánját
Elfogá, kihúzta, szélllyelverte nyáját,
Mint mikor a juhász botját közre dobja:
Szélllyel ugrik a nyáj: s a nagy kost kifogja.

Elevenen vitte Laczfíhoz a kámot,
S elbucsúzik Toldi, miután beszámolt:
Meksugá négy szem közt, hogy ki volna, s kérte
Szóljon egyet-kettőt a királynál érte.

Laczfí ezt örömmel fogadta, hogy meglesz,
Toldi pedig indult szomszéd lengyelekhez:
Hanem a góbék közt foly különös beszéd,
Mert nem ismerték fel Toldi bajnok kezét.

Azt esküszí lóó, azt esküszí gyalog:
Csuda történt, ámbár szemmel látott dolog:
Néhai Szent László nagy király vezette
Őket a pogányság ellen ütközetre.

¹ Itt »karját« helyett nyilván »kardját« kell olvasnunk, mely »régóta hever a hüvelyben.«

Mert, a mikor, úgymond, épen tűzbe mentek,
 Hogy? hogy nem? előttök egy vitéz jelent meg,
 Fegyverkezve talpig vérttel és pánczéllal,
 Sima csiszolt vassal, csillogó aczéllal.

Roppant nagy ló tombolt (tódítják) alatta,
 Maga is egy fejjel őket meghaladta;
 Pallos a kezében s nagy fejű buzogány
 Minek a szelétől csak úgy dült a pogány.

Sőt nem egy a hitét arra is ajánlja,
 Hogy fején tündöklött arany koronája,
 Feje fölött pedig fényes kerekseggben,
 Koronás asszony ült a levegő égben.

Voltak ugyan, a kik ezt kétségbe vonták,
 Hanem azt mindnyájan bizonyosra mondták,
 Hogy maga Szent László király a levente
 S hogy Szűz-Mária volt az asszony felette.»

Látnivaló, hogy szakasztott a Szent László legendájának a tárgya, csak hogy meglehetősen szabadsággal Toldi Miklósrá fordítva; csak a góbék hiszik a félelmetesen csatázó, álruhás Toldiban a szent királyt, ki a pogányokkal való harczban kedves székelyeit segíti. A legenda áhitatos levegőjét meglehetősen eloszlatja a tatárok közt szétűtő hős, a ki elevenen viszi Laczfíhoz a kámot s aztán bizalmas sugással kéri a vezér közbenjárását a királynál. Ez mindenestre szokatlan eljárás Aranytól, a ki máskor nem hogy megbontaná forrásaink szent együgyűségét, hanem bámulatos művészettel illeszti őket a megfelelő környezetbe. Látszik, hogy kelleni munka, nem ihlet vitte rá, hanem erkölcsi kényszer, mert várták tőle. Maga is így nyilatkozik: »Azt hiszem, hogy e második részt csak rám disputálták.« (Toldy Ferenczhez írt levele, 1853. nov. 22.; Lev. 1 : 321.) Abba is hagyja a hetedik ének elején, 1853 őszén, de a Szent László mondát még ugyanakkor feldolgozza újra, még pedig teljesen a tárgyhoz méltó alakban, felhasználva forrásának többi gyönyörű részletét, melyek az Acta Sanctorum legköltoőbb s legigazabb vallásos hitből fakadó legendái közé emelik. Mint önálló költeményt adja aztán Nagy Lajos apródjának ajkára s így legtermészetesebben fűzi a »szent király« csodás jelenését a »nagy király«-hoz, kinek idejében a tatároknak veresége és megtérítése történt.

*

Minthogy Szent László legendája Toldi Estéjében jelent meg, ebbe pedig aránylag igen későn, közvetlenül a költemény megjelenése előtt került belé, ez rávezet minket a Toldi Estéje keletkezése időrendjének kérdésére. Első kidolgozásai nem jelentek

meg Arany hátrahagyott munkáiban s így csak a levelezésben szétszóró adatokból s következtetésekből vázolhatjuk keletkezése történetét.

Arany mindjárt Toldijának megkoszorúzása után fogott Toldi Estéjébe; már 1847. május 27-én írja Petőfinek: »Egy *Toldit* akarok még írni *Toldi Estéjét*.« (Lev. 1:74.). Ugyanez év nyarán a Szalontán látogatóban levő Szilágyi Istvánnal értekezik arról is, hogy: milyen volt az ország czímere Nagy Lajos idejében? Volt-e még benne oroszán? Volt-e már nemzeti szín? Szilágyi haza érve Máramaros-Szigetre fölhányta a található adatokat, de biztos eredmény nélkül. Erre írja aztán Arany, 1847 szept. 6-án: »A mi a címert és annak színeit illeti: hát csak megmaradok a már kész vers mellett; a kinek tetszik, hadd törje rajta fejét.« (Lev. 1:43.) Ez az I. ének 37., 38. s a II. ének 11. versére vonatkozik:

»Ím az országczimert, négyes szalagjával,
Négy ezüst szalagján hét oroszánjával,
Koronás, keresztes hármás zöld hegyével,
Egy bitang kalandor játékon nyéré el.«

Úgy látszik, hogy az egész költemény terve már ekkor készen volt. Petőfihez írt levelében (1847. aug. 27.) ezt mondja: »Toldi Estéje öt ének lesz, per 40 összefogott strófa, de még csak kettő van benne készen. Cselekvénye igen lassú. Nagyszerű akar lenni, megjárom vele, ha elrontom. Majd elküldöm neked, te pedig mutasd meg Vörösmartynak, addig nem adom sajtó alá.« Ugyancsak az előbb idézett Szilágyinak írt levelében: »Toldi Estéje még darabban van; egyszerűsítmem kell az egészet, nagyon képes, nagyon keresett néhol.« 1848 júniusában már a harmadik ének is megvan. Bencze megjelenését a viadal helyén el is küldte a *Hazánkba*, meg Jókainak is. Maga is meg van elégedve vele: »Ezt egész lélekkel dolgoztam, újra és bővebben, remélem a többit is úgy fogom. Azért is haladok vele lassan, hogy mikor dispositiót nem érzek magamban, inkább egy betűt sem írok, mint hogy rontsak,« írja Petőfinek (1848. jan. 7. és jan. 8. Lev. 1:123. 126.). Teljes ihlettel és buzgalommal dolgozik rajta: »Toldi Estéje foglal el, mit óhajtanék becsülettel bevégezni« (Szilágyi Istvánhoz 1848. jan. 27. Lev. 1:48.), úgy hogy márczius 20-án ezt írhatja Petőfinek: »Toldi Estéje készen hever« (Lev. 1:138.), április 1-én pedig már fel is küldi neki, hogy vigye Emichhez (Lev. 1:139.). A politikai körülmények miatt azonban kiadásra nem került sor, egy ideig Petőfinél hever (Lev. 1:141., 154., 157.), augusztus 12-én vissza is kéri a kéziratot (Lev. 1:169.). Petőfi november végén vissza is küldte neki, minthogy az akkori viszonyok közt gondolni sem lehetett kiadására (Lev. 1:179., 180.); később kedve sem volt hozzá, még 1853 nov. 22-én is ezt írja Tompának: »A III-dik rész fiókomban hever: nem tudok rá menni, hogy kiad-

jam.« (Lev. 1:322.) Közben a Daliás Időkön dolgozott, de mint-hogy ez kelletlenül ment, elővette a harmadik részt: »— — — egy kissé kitoldozám, borzas haját megsimítám s Heckenastnak repraesentáltam.« (Tompához 1854. április 22.; Lev. 1:337.) Magát a szerződést Heckenasttal április 18-án kötötte (Csengeryhez, Lev. 2:159.). Így hát Toldi Estéjén előbb 1847 májusától 1848 márczius hó végéig, később 1853 november végétől 1854 április közepéig dolgozott. Részletesebben annyit tudunk a költemény keletkezéséről, hogy első ízben öt énekből állott s hogy a második átdolgozás igen alapos lehetett; a költemény egy énekkel megnövekedett s ez csakis a második ének lehetett; 1854 őszén ugyanis Tompa dicséről szót a Gyulafiak történetéről (Lev. 1:366.) s erre Arany így felel: »A Gyulafiak szerelmét mindenkitől dicsértetni hallom — — — A tavasszal írtam belé« (Lev. 1:367., 368.). Előbb a második énekekben csak Toldi viadala lehetett az olaszszal, később a Gyulafiak szerelmével annyira megnövekedett, hogy a költő jónak látta ketté osztani. De 1853 végén az átdolgozás alkalmával került bele Szent László legendája is, melyet előbb a Daliás Időkbe fűzött bele, a mint fentebb láttuk. Lehetséges, hogy mintegy pár-jául írta meg ekkor, szintén önálló költeménynek, az özvegy aszszonynyal való kalandot is, melyet a másik csúfalkodó apród énekel. Arany ebben is mesteri leleményét mutatja, a hogyan ezt a csúfos históriát Toldi történetébe illeszti. Tompa nem is késik dicsérni ezt a fogást: »Igen fám tapintat volt tőled azon *festett oroszlán* históriának *ilyetén* beleszövése, most már a Daliás Idők-ből bátran kimaradhat; elő van adva, még sincs; el van mondva s Toldit még sem teszi csúffá, mert hiszen hátha »soh'se történt ez meg!« Hogy ezeken kívül milyen apróbb részleteken változtatott, miket toldott bele, miket hagyott el — addig míg még ki nem nyomtatott kéziratai napvilágot nem látnak — alig határozhatnók meg. Mindenesetre nincs olyan apróság, a mit Aranyról vagy műveiről elmondhatnánk, hogy ne érdemelné meg figyelmünket; mert a legcsekélyebb dolog is hozzá járul költészetének, művei lélektanának minél részletesebb és behatóbb megismeréséhez.

II.

Endre királyfi.

Tudvalevő dolog, hogy Arany János elbeszélő költeményeinek tárgyát, túlzás nélkül mondhatjuk *valamennyiét*, írott vagy szóbeli hagyományból vette. Történet, krónika, monda, szóhagyomány, babona, egy-egy jelentéktelen eset, rövidéletű adoma, szeme előtt lefolyt jelenet mind anyagul szolgál neki, hogy belőlük remeket alkosson. Valamint a jeles építőművész mindenféle és mindenemű anyagnak hasznát tudja venni művészetében, úgy ő is mindenünnen vesz, a hol talál s mint a mesébeli király kezében, az ő kezében értékké válik a leghitványabb búrokba rejtett tárgy

is. A fő az, hogy költeményének a mondai vagy történeti alap — bármily csekély és töredékes legyen — adja meg azt, a mit ő *eposzi hitelnék* szokott nevezni (Toldi Szerelme, Előszó). Ez azonban nem csak a tárgy fővonásaira, vázára vonatkozik, hanem sokszor a legcsekélyebb részletre is; gyakran egy szó, egy jelző elég becses előtte, hogy felhasználja. »Úgy vagyok én a régi mondákkal, mint a pap a jeligével — írja Toldy Ferencznek 1851 április 28-án — szeretek, a hol csak lehet, rájuk támaszkodni, s több *hitelt*, nyomatékot vélek általok művemnek adhatni... Ki tudja, mit, hol használhatok? egy töredék, egy forgács, egy példabeszéd gyakran becses eszméket költ fel, s építőnek, míg műve nem kész, az anyag sohasem fölösleges.« Bizonyára ebben van költeményei nagy hatásának egyik titka. Úgy olvassuk őket, mint az ókor embere hallgatta a hősmondák énekesét, mint a török hódoltság idején a magyarság Tinódi Sebestyén krónikáit, érezzük a költői mezben a valót, nehézség nélkül lépjük át azt a küszöböt, mely a valóságból a költött világba visz, még ha nem mondja is: »Nem hazudok — mert nem az ujjamból szoptam«. (Toldi Szerelme, 11:81. — V. ö. Egy. Phil. Közl. 26:73, 248.)

Ezért igen tanulságos és élvezetes utána járni a forrásoknak, melyekből Arany János merített; bepillantást enged a költő műhelyébe, de egyszersmind feltárja előttünk roppant olvasottságát, meg azt a gondot, mellyel tárgyának legkisebb részletére is ügyel. Levelezése, különösen Szilágyi Istvánnal és Toldy Ferenczczel, legjobban mutatja, mennyire figyelemmel van arra, hogy műve ne csak általános felfogásában, lelkében legyen korszerű, hanem a legjelentéktelenebb külsőségben is.

Zlinszky Aladár az Irodalomtörténeti Közlemények tizedik évfolyamában tizenhárom balladájának forrásait kutatta fel, e sorokkal »Endre királyfi« forrásainak megjelölésével kívánok hozzájárulni Zlinszky tanulmányaihoz.

Arany a nevezett balladát tudvalevőleg Toldi Szerelmének nyolczadik énekében (63—68. versszak) egy hegedős szájára adja, a ki Nagy Lajos hadjáratában résztvesz s a nápolyi határba érkezett elődandárt bosszúra tüzeli. Mint a tizenkettedik énekben a kobzos »Zács Klára nótáját«, úgy itt a hegedős Endre királyfi gyászos esetét csak főmozzanataiban adja elő. Hisz ismeri a sereg minden vitéze minden borzalmas részletével egyetemben. Nem is szóraztatni akarja a harcosokat, hanem »haragjukat buzdítani«; gúnyos, bosszús, elkeseredett megjegyzésekkel kíséri a szörnyű esemény részleteit, s énekének minden szakát e feltűzelő sorral végzi: »Nápolyba, vitézek! bosszúra, bosszúra!« Az éneket nem a tábori tűznél mondja, hanem a dandár menete közben, s van is hatása a haragos vitézeknél, mert: »Hozzá dobog a láb, csörög a fegyverzet«.

A ballada forrásául Beöthy Zsolt (Jeles írók iskolai tára; Tompa Mihály *András herczeg sólyma* balladájához írt első jegy-

zetben) Thúróczi krónikája III. részének 4-ik fejezetét jelöli meg. Nagy Lajos életét, mint tudjuk, az egykorú Küküllei János írta meg, Thúróczi ezt az életrajzot változatlanul átvette krónikájának harmadik részéről (l. Schwandtner: *Scriptores* 279—346.), de benne van csekély változatokkal a Budai Krónikában is (Podhradczy kiadása 266—345.). Pontosabban véve a dolgot Thúróczy III. részének 9-ik fejezetét is ide kell vennünk, minthogy a negyedikben pusztán az előzmények vannak elmondva, az orgyilkosság azonban a kilenczedikben. Az eset elbeszélése meglehetősen szűkszavú:

»Cum igitur haec regina [t. i. Erzsébet, Endre édes anyja] in Neapoli resideret, et vidisset nurum suam, dominam Joannam, superbam et ambitiosam, ac ultra humanum modum consuetum incidere, mundani honoris avidam, nec regi, Andreae, marito suo, exhibere honorem regium, ac totum velle, imo, ultra posse suum; nisa est ipsum corona et regno privare, sicut postmodum exitus rei probavit: commota sunt omnia viscera ejus acri doloris aculeo compungente. Cum itaque ambasiatores et nuncii longam moram contraherent in Avinione, propter dissimulationem domini Papae, nolentis praebere consensum, dicti regis coronationi; visumque est ipsi dominae reginae et suo consilio, fore utilius repatriare, quam ibi incassum, et frustra, ac cum taedio permanere: anno Domini MCCCXLIV. relinquens filium suum, regem Andream in Apulia, sanum et incolumem, circa festum S. Matthiae Apostoli, recessit de Neapoli, cum omnibus suis, versus Hungariam.« (Thúróczi III. 4. és Budai Krónika, Podhr. kiad. 273). »Accidit casus lamentabilis et enormis, de morte, quondam inclyti principis, domini Andreae, Hierosolymae et Siciliae regis, fratris uterini ejusdem Lodovici, Hungariae regis; qui per sceleratum Conradum de Kathanciis, et alios proditores, ex procuratione Mulieris Joannae, in aula ipsius regis Andreae morantis, in civitate Aversa, (quae utinam fuisset submersa) extitit jugulatus et interemptus.« (Thúróczi III. 9. és Bud. Krón. 282.)

Ha ezt a száraz följegyzést összevetjük a balladával, semmiképen sem tarthatjuk Arany János forrásának. Igaz, hogy Arany ősmerte mind Schwandtner *Scriptores* könyvét, mind Podhradszky Budai Krónikáját, hiszen gyakran hivatkozik rájuk, de balladájában annyi az aprólékos részlet, melyet »nem szophatott újjából«, hogy a forrást másutt kelt keresnünk.

Ez a forrás pedig nem más, mint Szalay László történetének második kötete. Szalay történetét maga Arany János igen sokszor idézi forrásul Toldi Szerelmében s bár Endre esetében külön nem említi, az elbeszélés menete s néhány feltűnőbb egyezés egyenest reá utal. Szalay szerint az esemény következőképen történt:

»... Erzsébet tanácsosnak látá, Endrét magával Magyarországra visszavinni, de e' szándékáról lemondott ismét, kivált gróf Monte Scagliosonak, Endre' rendületlen hívének esdeklésére,

ki az ügy' jobbrafordulását . . . bizodalommal várta. A' szerető anyja reményét egyébbe helyezte — a' felbomlott házassági viszony helyreállításába; 's midőn e' tekintetben Johannának ígérétét vevé, . . . elindult Nápolyból . . .»

» . . . Endre máris fenyegetődött bosszúállással, mihelyest a' koronával a' főhatalmat is elnyerendette . . .»

» . . . Endre elég oktan volt, hadi játéknál olly zászlót készíttetni, mellyen a' királyi czímer alatt a' hóhér bárdja, vagy mások szerint, börtön volt szemlélhető. A' gazok megértették, 's halált mondtak a' boldogtalanra.«

»1345 szeptember' 18-án Endre vadászon volt Aversában, hová őt a' királyné 's ennek meghittjei is kísérték. A' királyi udvar illyes alkalommal a' városon kívül lévő kolostorba szokott szállani; úgy történt most is. Vig estebéd után a' fejedelmi pár alvójába vonult. Éjfél tájban a' czinkosok megjelentek az előteremben, 's Endrét kamarása által némi ürügy alatt kihívják. A' jámbor kimegyen hozzájuk, háló öltözetben, fegyver nélkül. Midőn közéjük lép, neki rohannak, hogy megfojtsák; tört nem használnak ellene, mert híre ment, hogy anyja, midőn tavál Magyarországba visszaindult, gyűrűt vont az árva fiú' újára, melly őt vas és méreg ellen biztosítsa. Az erős ifjú védi magát, segélért kiált, visszaügyekszik az alvóba, mellyben fegyverei voltak, de mellynek ajtaját a' czinkosok' egyike bezárta. A' folyosóra nyíló ajtónak rohan: zárva az is. Újra segédért kiált; a' királyné hallgat, 's kivüle csak Isold nevű magyar dajkája hallja veszéklését. Ez szobájának ablakából versent kiáltott Endrével segédért, 's a' zaj olly nagy volt, és az ifju olly erővel fejtette ki magát a' gyilkosok' kezéből, hogy közülök többen már futamodáshoz láttak. Ekkor Bertrand, Artus Károly főkamárásnak fia, még egy ízben megragadja az áldozatot, a' többiek körülötte gyülekeznek, földhöz rántják, lábaikkal tapossák, és hurkot vetvén nyakába, megfojtják. 'S most holt testét kilölik a' kertbe, és az éj' sötétében eltávoznak. Hajnalban a' királyné Nápolyba indult, hová Endre' testét is vitték, de az udvar nem gondolt vele, 's két nap mulva egy áhitatos lélek — Ursillo Minutulónak hívták — emberei által eltemettette.« (Szalay 2: 180—182.)

A ballada és Szalay elbeszélésének pontos összehasonlítása föltétlenül meggyőz róla, hogy Arany főképp innen merített. A ballada legtöbb mozzanata teljesen egybevág Szalay szövegével, sőt nemcsak a cselekvényen, hanem még némely kifejezésen, sőt egyes szavakon is megérzik, hogy Arany bennük Szalay szövegére támaszkodott, s ez Aranynál igen gyakori, mondhatnók jellemző dolog (v. ö. Zlinszky értekezését); pl. o. a negyedik versszakban: »Az egész udvarral, megy Endre vadászni. Fogadá ott sokszor éjjeli szálláson . . . egy régi kolostor«. Szalaynál is »a' királyi udvar . . . a' városon kívül lévő kolostorba szokott szállani«; a balladában a forrással egyezőleg Endrét kamarása hívja ki

éjfél tájban; Szalay *alvónak* mondja a hálószobát, Arany szintén: »nem nyílik az *alvó*«.

De van a balladának olyan mozzanata is, mely Szalayban nincsen meg, holott a költeményben nagyon is ki van emelve: ez a »*selyem arany szál*«, melyet Johanna maga fon a mit sem sejtő Endre vesztére. Háromszor is fölemlíti a hegedős, hogy az álnok asszony elveteműtsége annál szembetűnőbb legyen:

»Mit kötögetsz? mit fonsz *selyem-arany* szállal
Én szép feleségem, Johanna királyné?«
»Neked, uram, látod, hímezek palástot
Koronázó napra: *zsinórt verek arra*.«

Majd az aggódó anyának a gyanútlan Endre ezt feleli:

»Szeret is Johanna mint a maga lelkét:
Hímezte palástom *selyem-arany* szállal,
Rá mentekötőt is gyenge tíz ujjával.«

Végül a gazzett elkövetése után az udvar vígan hazafordul Nápolyba:

»Szép Endre királyfit holtan, temetetlen
Leli majd a kertben a ki elébb rányit:
Szorítva nyakára egy *drága zsinór* van
Zöld selyem fonálból, fényes arany szálból.«

Erről a *selyem-arany zsinór*-ról Szalay mitsem tud, csupán *hurokról* tesz említést; idézett forrásai sem szólnak róla. Dominicus de Gravina (Muratori Scriptores 12: 559, 560) csak ezt mondja: »*funem* sibi immittentes in gutture more furum suspenderunt eundem«; a Chronicon Estense pedig (Muratori 15: 421—422): »advolvit quemdam *laqueum* gulae Regis«; Thúróczi s a Budai krónika: »*ingulatus et interemptus*«; a Dubniczi krónika: »*dirae mortis faucibus traditus est*«; Lajos király maga István erdélyi vajda adománylevelében 1350: »*immolatus, et nequiter jugulatus*.« Ha nem is volt az a hurok valóban selyemzsinór, a népies mendedonda valószínűleg belevitte az eseménybe, valamint azt is, hogy a zsinórt maga a feleség, Johanna királyné verte. Tudjuk, hogy Zács Klára esete milyen hamar került a népénekeselek kobzára, s bár Magyarországon történt, mégis olasz földön is tudnak róla; hogy ne énekeltek, vagy legalább mesélgették volna a szép bűnös Johanna s az ártatlan magyar herczeg történetét, mikor az ott, az ő földükön történt. Már Bonfinius is tud a selyemzsinóróról: »*Andreas enim Rex Apulus, tertio post initum regnum anno, cognatorum factione, qui regiam potestatem anhelabant, et consentiente uxore Joanna, Aversac serico laqueo facinorosissime necatur*.« (Dec. II. Lib. X.) Tud róla természetesen Heltai Gáspár is: »Johanna . . . az ő latrai által megfojtatá egy *selyem kötéllel*.«

De Arany valószínűleg sem Bonfiniusból, sem Heltaiból nem vette ezt a mozzanatot, bár mind a kettőt, kivált az elsőt, ismerte, hanem onnan, honnan annyi költőnk merített művéhez, Fesslerből, a ki két emberöltőn át valóságos kincsesbányája volt irodalmunknak. Fesslert, s épen harmadik kötetét, Aranynak még Szalontára küldte meg Szilágyi István Máramaros-Szigetről 1850. októberében, Arany 1851. januárius hó 18-án írt válaszában pedig azt feleli: »... épen Aversa, ennek topographiája kellene. Hanem seba! Fesslernek még legtöbb hasznát lehet venni.« Fesslerből tehát már akkor megismerkedett nemcsak a nápolyi hadjáratokkal, hanem Endre herczeg esetével is. Fessler Muratori alapján nagyjában ép úgy beszéli el az eseményt, a hogy Szalay, de egyes részleteket bővebben, színezettebben, egyes helyeken azonban az ő elbeszélése el is tér a Szalayétól. Így például Johanna képmutatása, tettettett szerelme: »Szeret is Johanna, mint a maga lelkét« — Fesslerre mutat: »Selbst Johanna, unwiderstehlich gebietend, wenn sie Thränen im schönen Auge hatte, flehete und weinte, und sprach nur von Liebe für den Gemahl, den man einiger leichtsinniger Launen wegen unbarmherzig von ihr trennen wollte.« (Fessler III. r. I. köt. 197.) Ugyanígy a »selyem-arany szál« is: »Ein seidener Strick mit Gold durchflochten, nach dem Glauben der Zeitgenossen von Johanna's Händen dazu bereitet, wird dem Ueberwältigten um den Hals geworfen; daran ziehen sie ihn unter den schimpflichsten Misshandlungen auf den Balcon des Saales hinaus, wo sie ihn erdrosselten, und als sie seines Todes gewiss waren, ihn in den Garten hinabwarfen«. (III. rész, I. köt. 212—213. l.) Érdekes, hogy Fessler a bűvös gyűrűt egy szóval sem említi, pedig ép úgy olvasta a Muratori gyűjteményében található Gravina krónikáját és a Chronicon Estense-t, mint Szalay. De ép ez a körülmény, hogy e két mozzanat, a bűvös gyűrű és az arannyal szőtt selyemzsinór nincs meg együtt Szalaynál és Fesslernél, a balladában pedig megvan, ez a körülmény bizonyítja, hogy Arany mind a két forrásból merített.

Fesslerre utal a hatodik versszak 3—4. sora is:

Szép Endre királyfit holtan, temetetlen
Leli majd a kertben a ki elébb rányit.

Míg Szalay a holttest kereséséről és feltalálásáról egy szót sem szól, addig Fessler ezeket mondja: »Jetzt erst, als überall schon Todesstille herrschte, trat die bejahrte Ysold mit dem Lichte in der Hand aus ihrem Gemache hervor, und nachdem sie ihren Andreas allenthalben vergeblich gerufen hatte, weckte sie die Mönche, um unter deren Beystand ihn aufzusuchen. Nach langem Umherziehen fanden sie den Leichnam in dem Garten mit dem Strick um den Hals, trugen ihn in die Kirche und bewahrten ihn bis zu Tages Anbruch«.

Azt hiszem, hogy evvel a történeti forrásokat kimerítettem,

de van a költeménynek még egy része, mely egész más forráshoz utal; ez az első négy sor:

»Mit kötögetsz? mit fonsz selyem-arany szállal
 Én szép feleségem, Johanna királyné?«
 »Neked uram, látod, hímezők palástot
 Koronázó napra: zsinórt verek arra«.

Minden nehézség nélkül mondhatnók költői fogásnak, hogy Endre feleségét zsinórverés közben lepi meg s kérdi, mire való, Johanna pedig álnok hízelkedéssel válaszol reá. Csakhogy ez a jelenet már meg volt írva Arany balladája előtt s nincs miért kétségbe vonnunk, hogy ő ismerhette, minthogy Mikes Kelemen írta meg. Az ötvenharmadik levélben olvashatjuk a következő történetkét:

»Egy neápoliszi király a királyné házába menvén, a királyné zsinórt csinált. A király kérlette, hogy minek csinálja a zsinórt? Arra csinálom ezt a zsinórt, felelé a királyné, hogy tégedet megfojtsom (*igy!*) véle. Ezt a király tréfának vélte, de másnap a tréfa valóságra fordult; mert ugyan meg is fojtották«.

Nyilvánvaló, hogy ez Endre királyfi története, bár a *neápoliszi királyon* kívül más nem mutat is reá. Mikes maga semmi nevet nem említ, lehet hogy nem is tudta, kiről szól ez a történetke, melyet valamilyen jezsuita épületes könyvből vehetett. Tudjuk, hogy szerette leveleit történeti adomákkal tarkítani, személyi- és korválogatás nélkül, Kleopátra gyöngyén kezdve Don Carlos históriájáig. Már most az egyezés Mikes adomája s Arany balladája közt sokkal felőtölőbb, semhogy a kettő kapcsolatát félrevethessük; Aranyról meg épen nem tehetjük föl, hogy ne olvasta volna. Ez a párbeszéd, mely a gonosz tettet megelőzi, szinte egyenesen arra termett, hogy a tragédiának első felvonása legyen, Arany ép csak annyit másít rajta, hogy a királyné arcátlan és kegyetlen tréfáját álnok hízelkedéssel helyettesíti, bár a Mikes változata is teljesen ráillik az elvetemült néمبرre, kit a Chronicon Estense csak *regina meretrix* néven említ. Arany továbbá a Mikes-féle történetből fűzi tovább Johanna hazug beszédét: mikor ura kérdi, mire a zsinór? azt feleli: a koronázó palástra lesz s evvel két-színűségét még növeli, mintha most maga is óhajtaná Endre megkoronáztatását, melyet eddig épen ő ellenezett legjobban s nem is nagyon titkon. Én e két oknál fogva kétségtelennek tartom, hogy a Mikes-féle adoma nagyon is erősen érvényesült a ballada megalkotásában.

Ezek után a ballada egyes mozzanatainak forrásait a következő táblázatban lehetne feltüntetni:

I. 1—5. Endre és Johanna párbeszéde: *Mikes*.

Johanna maga köti a selyem arany zsinórt: *Mikes, Fessler*.

I. 6. II. 1—2. Erzsébet királyné aggódik, hazahívja Endrét: *Szalay, Fessler*.

- II. 3—4. Johanna szerelmet színlel: *Fessler, Szalay*.
 II. 5—6. A zsinórverés: *Mikes, Fessler*.
 III. 1—4. A bűvös gyűrű: *Szalay*.
 III. 4—5. Endre fenyegetése: *Szalay, Fessler*.
 IV. 1—6. A vadászat, meghálás a régi kolostorban: *Szalay, Fessler*.
 V. 1—2. A kamarás kiszólítja Endrét: *Szalay*.
 V. 3—4. A gyűrű miatt kézzel akarják megfojtani: *Szalay*.
 V. 5—6. Endre gyilkosait lehányja magáról, az alvó nem nyílik: *Szalay, Fessler*.
 A gyilkosságot magát Arany elhallgatja.
 VI. 1—2. Az udvar hazafordul: *Szalay*.
 VI. 3—4. A kertben megelik a holttestet: *Fessler*.
 VI. 5—6. Nyakán a selyem-arany zsinór: *Fessler* (Mikes, Bonfinius, Heltai).

Érdekes dolog, hogy Endre királyfi szomorú esetét Arany János már egyszer földolgozta volt, bár nem ballada alakjában. Toldi Szerelmének első dolgozatában, a Daliás Idők negyedik énekében Durazzói Károly levélben tudtára adja Lajos királynak Johanna és czinkosainak gaztettét. Az előzményeket s a gyilkosságot magát már a mondott ének elején is érinti:

[IV. é. 2. vsz.] »Tört hánytak elébe, vadászni kicsalták,
 Egy mulató házban éjjel meggyilkolták.«

A tizenhatodik verstől kezdve szorosan Fesslerhez ragaszkodva szól Durazzó levele:

[IV. é. 17. vsz.] »Lajos a levelet hozatá most elő,
 Melyet írtak neki szegény öcsese felől,
 Olasz herczeg írta, névszerint Durazzó,
 Felolvasta egy úr: így volt benne a szó:«

Durazzó levele Fessler következő helyén alapúl: »... seine geheimen Boten zogen nach Ungarn mit Berichten an den König von Johanne Antheil an seines Bruders Ermordung, und mit der Aufforderung sich das Reich mit Heeresmacht zu unterwerfen, wobey er ihn mit seinem ganzen Anhang unterstützen wollte.« (Fessler III. rész. I. k. 215 1)

[18. vsz.] »Szomorú bal hírnek fekete hollója,
 Endre halálának vagyok hírmondója;
 Megesett, megesett, megvan az áldozat,
 Él az isten! ő lát, lásson is igazat.
 Kimenénk vadászni, bár ne mentünk volna!
 Aversa városa bár elűgyedt volna!
 Ott lakozánk este, víg vadászi torban,
 Kívül a városon, egy nagy kolostorban.«

Ennek a versszaknak ötödik sora: »Aversza városa bár elsüllyedt volna!« szórul-szóra így van meg a krónikában; Küküllei Jánosnál (Thüróczi III. r., IX. fej.): »in civitate Aversa (quae utinam fuisset submersa)«; ugyanígy a Budai Krónikában (Podhr. kiad. 283. l.); a Dubniczi krónikában: »in civitate Aversa, ... quae potius fuisset subinversa« (Podhr. Bud. Kr. 283. l.); ugyancsak Lajosnak 1350-ben Lackfi István erdélyi vajdának adományozott levelében: »in Civitate Aversa quae potius fuisset subversa«. A következőkben Arany János szorososan Fessler fentebb idézett elbeszéléséhez ragaszkodik:

[19. vsz.] »Fordulván az idő, fordult öreg éjre,
Johanna királynét karon fogta férje,
Ketten egy szobába nyugalomra mentek,
Hanem a gonoszok, oh jaj! nem pihentek.
Zörgetik az ajtót, felverik álmából,
Felretten, kimegyen, először elámul,
Aztán védi magát, védené, de hogyan?
Ő egy s fegyvertelen, azok pedig sokan!

[20. vsz.] Johanna királyné nem ébred a zajra,
Sikoltoz egy asszony, de ő ezt nem hallja,
Endre is zörgeti már az ajtót régen;
»Gyilkosok — ereszsze be, édes feleségem!«
Nem ereszti biz' a, nem bocsátja biz' a,
A melly úton kijött, nem mehet vissza,
Erőt vesznek rajta, zsinórral megfojtják
S egy ablakon átal a kertbe ledobják.

[21. vsz.] Így esett, megesett, megvan az áldozat.
Hanem él az Isten: ő lásson igazat;
Te pedig most, uram, felséges nagy király,
Itt e földön ítélj: boszúlj, büntess, bírálj.
Győzelem lesz utad: városok és várak;
Fő és közrendűek tiszta szívvel várnak;
Én már büntetem a kis gonosztevőket:
Jövel uram király, lakoltasd a főket.«

Itt végződik Durazzói Károly levele. A 21. versszak utolsó előtti sora: »Én már büntetem a kis gonosztevőket« Fessler következő helyére utalnak: »nicht hemmen konnte oder durfte sie (t. i. Johanna) des biedern Grossrichters Thätigkeit in Aufsuchung und Verfolgung der Mörder. Dabey unterstützte ihn Carl von Durazzo, der Königin zum Trotze.« A bűvös gyűrűről itt még nincs szó, nyilvánvaló, hogy Arany akkor Szalayt még nem ösmerte, nem is ösmerhette, mert maga írja Toldy Ferencznek 1851. április 3-án, hogy Toldi második részén dolgozik, az ötödik énekig elő is haladt, (Lev. 1 : 243., 244.) Szalay második kötete pedig csak

1852-ben jelent meg. Viszont megvan ebben a feldolgozásban Ysolda segélykiáltása: »Sikoltoz egy asszony« ezt Arany a balladából kihagyta, minthogy magát a gyilkos tettet nem is részletezi; Johanna álnokságát, a megszállást a kolostorban mintegy előkészületül szélesebb vonásokkal festi, Endre gyászos, erőszakos halálát szinte fátyol mögül csak sejteti a hegedős énekében, hisz a harcosok, kiknek szól, úgyis tudják minden részletét: nem elbeszélés kell nekik, hanem boszura tüzelés. Toldi Szerelmében magát a gyilkosságot a hetedik ének elején (2—6. vsz.) találjuk meg bővebben. Lajos megkapja Durazzói Károly levelét a gyász hírel:

»Hamar átfutá az írás foglalatját,
Hamarabb a halál színe ábrázatját,
Lehanyatlék búsan egy nagy zsölye-székre,
A könnyű levelet sem bírta kezébe!«

S most végtelen nagy művészettel nem magát a levelet olvasatja el valakivel, mint a Daliás Időkben (»Felolvasta egy úr« IV. é. 17. vsz.), hanem Lajos király siralmába szövi bele a gyilkosság részleteit, melyek a gyermekkor emlékeivel, a fájdalom kitörésével s a Johannára szórt átkokkal vegyülnek.

Tizenhat esztendő van Endre királyfi esetének két kidolgozása közt; 1850 novemberétől 1851 áprilisáig írta a Daliás Idők negyedik-ötödik énekét (1850. október végén kapja Szilágyi Istvántól Fessler harmadik részét, 1851 áprilisában már az ötödik énekig haladott; v. ö. Lev. 1: 228., 229., 243., 244.), 1867-ben Toldi Szerelme hetedik s valószínűleg nyolczadik énekét; s tizenhat év múltával Endre halála többé nem mint elbeszélés, hanem kikristályosodva mint ballada illeszkedik a nagy költeménybe, hegedős ajkán zendül meg, ép úgy mint Zách Klára bús története. Nem egyetlen eset ez Arany költészetében, s mély bepillantást enged a nagy művész lelki fejlődésébe. Endre királyfit úgy tekinthetjük, mint az első balladát, mely Arany balladaköltészetének harmadik időszakát megkezdi.

TOLNAI VILMOS.

